

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στα δέκα χρόνια που μεσολάβησαν από την προηγούμενη (δεύτερη) έκδοση του βιβλίου, το Κληρονομικό Δίκαιο υπέστη αρκετές νομοθετικές παρεμβάσεις. Η σημαντικότερη ίσως μεταβολή, που μεσολάβησε από την προηγούμενη έκδοση, είναι η θέσπιση του ν. 4182/2013 για τις κοινωφελείς περιουσίες και τις σχολάζουσες κληρονομίες, ο οποίος κατήργησε τον α.ν. 2039/1939 και ορισμένες διατάξεις του Όγδου Κεφαλαίου του Κληρονομικού Δικαίου του Αστικού Κώδικα. Σημαντική επίδραση στον χώρο του κληρονομικού δικαίου είχε και η θέσπιση της νέας νομοθεσίας για το σύμφωνο συμβίωσης (ν. 4356/2015), η οποία επέκτεινε τον θεσμό αυτό και στα ομόφυλα ζευγάρια αναβαθμίζοντας τις έννομες συνέπειές του σε τέτοιο βαθμό, ώστε αυτές να προσεγγίζουν σημαντικά τον γάμο, ακόμη και στο πεδίο των κληρονομικών σχέσεων.

Επιπλέον, στην παρούσα νέα έκδοση συμπεριέλαβα τις τροποποιήσεις που επήλθαν τα τελευταία χρόνια στον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, ιδίως με τον ν. 4335/2015, καθώς και τις ρυθμίσεις του Κανονισμού 650/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία, το εφαρμοστέο δίκαιο, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων, την αποδοχή και εκτέλεση δημόσιων εγγράφων στον τομέα της κληρονομικής διαδοχής και την καθιέρωση ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου», που τέθηκε σε εφαρμογή την 17.8.2015. Εκτός από τις εκτεταμένες αυτές μεταρρυθμίσεις, τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει και ορισμένες πιο στοχευμένες νομοθετικές παρεμβάσεις, όπως η ατυχής ρύθμιση του άρθρου 35 του ν. 4786/2021 για τη δυνατότητα του ανήλικου κληρονόμου να αποποιηθεί την κληρονομία μέσα σε προθεσμία ενός έτους από την ενηλικίωσή του, η οποία δεν ενσωματώθηκε στον Αστικό Κώδικα.

Μια άλλη καινοτομία της παρούσας έκδοσης είναι η, σε μεγάλη έκταση, ενσωμάτωση της πλούσιας επεξεργασίας του Κληρονομικού Δικαίου από τη νομολογία. Η οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας είχε ως συνέπεια την αύξηση του φαινομένου των αποποιήσεων κληρονομίας και την παραγωγή πλούσιας νομολογίας στο πεδίο αυτό, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε τον σχετικό επιστημονικό διάλογο. Παράλληλα, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα σημαντικές μονογραφίες εμπλούτισαν την εγχώρια βιβλιογραφία του Κληρονομικού Δικαίου και ανέδειξαν την ανάγκη νομοθετικών παρεμβάσεων για τον εκσυγχρονισμό του, ιδίως στο πεδίο της απαγόρευσης των κληρονομικών συμβάσεων.

Στην παρούσα έκδοση είχα και πάλι την πολύτιμη συμπαράσταση του *Κίμωνα Σαϊτάκη*, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον *Γιώργο Γεωργιάδη* για την καθόλου προσφορά του στην ολοκλήρωση της

Πίνακας περιεχομένων

προσπάθειας· τη *Μαρία Λεβεντοπούλου*, που με γνώση και οξυδέρκεια επιμελήθηκε τη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων· τη γραμματέα μου *Φαίη Ποντίκα* για την επιμελημένη μεταφορά των χειρογράφων μου στον ηλεκτρονικό υπολογιστή· και τη *Διαμάντω Χαλβατζόγλου*, από τις Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, που ανέλαβε – και αυτή τη φορά – τη φροντίδα έκδοσης του βιβλίου.

Αθήνα, Ιανουάριος 2023

Απόστολος Σ. Γεωργιάδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Βιβλιογραφία: Γ. Γεωργιάδης, Η προστασία της νόμιμης μοίρας, 2013· Παπαντωνίου, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, Εισαγ. στο Κληρονομικό Δίκαιο· ο ίδιος, Η φορολογία κληρονομιών ως συμπλήρωμα του ΚληρΔ, Τιμ. τόμ. Λιτζερόπουλου Β', 1985, σ. 287· Κ. Σούρλας, Ιστορική και κοινωνιολογική επισκόπησης της κληρονομικής διαδοχής, ΕλλΔνη 10, 321· Τροβά, Νομοθετική κηδεμονία της ελευθερίας της βουλήσεως και αναγκαστική διαδοχή, ΕΕΝ 61, 223 και Αρμ 50, 118.

Διάγραμμα

I. Έννοια και περιεχόμενο.....	1-3
1. Έννοια	1
2. Περιεχόμενο.....	2-3
II. Λειτουργική σημασία	4-10
III. Η θέση του κληρονομικού δικαίου στο σύστημα του αστικού δικαίου	11-15
IV. Κύρια χαρακτηριστικά του κληρονομικού δικαίου του ΑΚ.....	16-30
1. Η αναγνώριση του ιδιωτικού κληρονομικού δικαιώματος.....	16
2. Η ελευθερία διάθεσης.....	17-18
3. Η προστασία της οικογένειας.....	19-22
4. Ο κλειστός αριθμός των μορφών διάθεσης	23
5. Η προστασία των δανειστών.....	24-25
6. Η συμμετοχή του Κράτους στην κληρονομία.....	26
7. Ειδικότερα η φορολόγηση της κληρονομίας	27-30

I. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

1. Έννοια

Με τον όρο «κληρονομικό δίκαιο» νοείται το σύνολο των ιδιωτικού δικαίου διατάξεων, με τις οποίες ρυθμίζονται οι περιουσιακές συνέπειες του θανάτου ενός ανθρώπου. Ειδικότερα, το κληρονομικό δίκαιο ρυθμίζει κυρίως τον τρόπο της ολικής ή μερικής διαδοχής στην περιουσία του ανθρώπου μετά τον θάνατό του, καθώς και τα δικαιώματα των προσώπων που τον διαδέχονται (κληρονόμοι και άλλοι τιμώμενοι, π.χ. καταπιστευματοδόχοι, κληροδόχοι). **1**

2. Περιεχόμενο

Με τον θάνατο του ανθρώπου δεν αποσβήνονται όλες οι έννομες σχέσεις του αλλά **2** μόνον εκείνες, οι οποίες συνάπτονται άμεσα με την προσωπικότητά του και τις ιδιαίτερες προσωπικές συνθήκες του (προσωποπαγείς έννομες σχέσεις). Όταν λοιπόν το φυσικό πρόσωπο πεθαίνει, αφήνει πίσω του διάφορες νομικές – κυρίως περιουσιακές

– σχέσεις, καταλείπει δηλαδή κληρονομία. Η κληρονομία αυτή, όπως θα εκτεθεί παρακάτω¹, δεν σύγκεται μόνον από ενσώματα αντικείμενα (π.χ. κινητά, ακίνητα, χρήματα), αλλά περιλαμβάνει και τα δικαιώματα (π.χ. ενοχικές απαιτήσεις, δικαιώματα πνευματικής ή βιομηχανικής ιδιοκτησίας) καθώς και τις υποχρεώσεις του θανόντος.

- 3** Ο θάνατος του ανθρώπου δημιουργεί ποικίλα νομικά ζητήματα: Γεννάται καταρχήν το ερώτημα, ποιά θα είναι η τύχη της περιουσίας του μετά τον θάνατό του και ειδικότερα ποιά θα είναι η τύχη κάθε επιμέρους πράγματος, δικαιώματος ή υποχρέωσής του. Ένα άλλο εξίσου σημαντικό νομικό πρόβλημα είναι, ποιά πρόσωπα διαδέχονται τον φορέα της περιουσίας μετά τον θάνατό του και πώς κατανέμεται μεταξύ τους η κληρονομία. Στα προβλήματα αυτά αλλά και σε κάθε άλλο ζήτημα, που αφορά τη διαδοχή στην περιουσία του θανόντος, καλείται να δώσει λύσεις το κληρονομικό δίκαιο.

II. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ

- 4** Η λειτουργική σημασία του κληρονομικού δικαίου εντοπίζεται κατά πρώτο λόγο στην προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας. Σε μια έννομη τάξη, η οποία αναγνωρίζει την ατομική ιδιοκτησία και την κατοχυρώνει συνταγματικά (βλ. άρθρ. 17 § 1 Σ), η καθιέρωση της κληρονομικής διαδοχής και η ρύθμισή της από το δίκαιο είναι αυτόνομες. Αν η ατομική ιδιοκτησία είχε χρονικό όριο – πέραν του οποίου έπαυε να υφίσταται – τη ζωή του δικαιούχου, θα αυτοαναιρείτο ως έννοια, ενώ μάταιη θα καθίστατο ως έναν βαθμό και η προστασία της από το δίκαιο. Όπως ήδη αναφέρθηκε, με τον θάνατο του προσώπου τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του δεν εξαφανίζονται, αλλά παρατείνονται και πέραν του θανάτου. Εξάλλου το πρόσωπο, για την εκπλήρωση της κοινωνικής του αποστολής, έχει ανάγκη περιουσίας, η δε έννοια της περιουσίας, δηλαδή των στοιχείων που την αποτελούν, θα ήταν ατελής, αν τα στοιχεία αυτά διαλύονταν με τον θάνατο του φορέα τους. Το ενδεχόμενο αυτό θα εκμηδένιζε την έννοια του δικαιώματος και της υποχρέωσης και θα αφαιρούσε κάθε πίστη και σταθερότητα από τις οικονομικές σχέσεις και συναλλαγές. Η διαδοχή λοιπόν στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του αποθανόντος, μετά τον θάνατό του, επιβάλλεται ως αναγκαίο συμπλήρωμα της έννομης τάξης.
- 5** Η πρακτική σημασία του κληρονομικού δικαίου για τη σύγχρονη οικονομική ζωή καθίσταται ολοένα και μεγαλύτερη: Από τη μια πλευρά, οι σύγχρονες συναλλαγές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη διάρκεια των συμβατικών σχέσεων, καθιστούν αναγκαία την εξασφάλιση ότι η σύμβαση θα εξελιχθεί ομαλά ακόμη και σε περίπτωση θανάτου ενός από τους αρχικούς συμβαλλομένους· διαφορετικά, θα υπήρχε ο κίνδυνος να ανατρέπονται σημαντικού μεγέθους οικονομικές συναλλαγές εξαιτίας τυχαίων γεγονότων, πράγμα που θα κλόνιζε σοβαρά την ασφάλεια των συναλλαγών². Από

1. Βλ. αναλυτικά παρακ. § 7.

2. Η παρατήρηση αυτή ισχύει πρωτίστως ως προς το κληρονομητό των υποχρεώσεων, στη βάση του οποίου βρίσκεται η ανάγκη ενίσχυσης της οικονομικής πίστης και της ασφάλειας των συναλλαγών (βλ. Παπαντωνίου, Εισαγ. στο Κληρονομικό, αρ. 17-18).

την άλλη μεριά, η στροφή του σύγχρονου ανθρώπου στην κατανάλωση και η συνυφασμένη με αυτήν άνοδος του βιοτικού επιπέδου είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των αξιόλογων κληρονομιών και – κατ' επέκταση – του ενδιαφέροντος της έννομης τάξης για τη ρύθμιση της τύχης τους.

Η αναγκαιότητα του κληρονομικού δικαίου στο πλαίσιο της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής (καπιταλιστικής) οικονομίας είναι αδιαμφισβήτητη³. Διαφορετικό είναι όμως το ζήτημα, σε ποιά πρόσωπα πρέπει να περιέρχεται η κληρονομία. Αναφορικά με το ζήτημα αυτό ο νομοθέτης εκφράστηκε υπέρ της οικογένειας του κληρονομούμενου αφενός προς τον σκοπό της προστασίας της και αφετέρου με το σκεπτικό ότι τα πρόσωπα που συνθέτουν την οικογένεια είναι τα καταλληλότερα για την ανατροφή των ανηλίκων και τη φροντίδα των βιολογικά ή οικονομικά ασθενέστερων μελών της⁴. Επομένως δικαιολογία της καθιέρωσης της κληρονομικής διαδοχής αποτελεί, παράλληλα προς την ενδυνάμωση της ατομικής ιδιοκτησίας, και η προστασία της οικογένειας ως κοινωνικής ομάδας και γενικότερα ως αξίας της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία μάλιστα απολαύει συνταγματικής προστασίας (Σ 21 § 1)⁵.

Η περιέλευση της περιουσίας του κληρονομούμενου στην οικογένειά του δικαιολογεί και ενθαρρύνει την οικονομική, επαγγελματική και επιχειρηματική δραστηριότητα του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής του. Επίσης με την κληρονομική διαδοχή εκδηλώνονται και έβραν του τάφου η στοργή και η αγάπη που συνήθως τρέφει το άτομο προς τους οικείους του. Συχνά ο άνθρωπος υποβάλλει τον εαυτό του σε στερήσεις για να περιέλθουν οι «οικονομίες» του στους απογόνους και τα άλλα μέλη της οικογένειάς του, με σκοπό να διευκολυνθεί και βελτιωθεί η διαβίωσή τους. Εάν πάλι ο κληρονομούμενος δεν έχει στενούς συγγενείς, η περιουσία του περιέρχεται σε απώτερους συγγενείς, με τους οποίους τον συνδέει η κοινή καταγωγή, ή στο Κράτος ως ενσάρκωτη και εκφραστή της κοινωνίας, στην οποία τους κόλπους έζησε, εργάστηκε και δημιούργησε την περιουσία που καταλείπει.

Ο νομοθέτης μάλιστα, για την προστασία της (πυρηνικής) οικογένειας, φθάνει μέχρι το σημείο να περιορίζει την ελευθερία του διατιθέναι, καθιερώνοντας υποχρέωση του κληρονομούμενου να αφήσει στους στενούς συγγενείς και τον σύζυγό του (ή τον σύμβιό του από σύμφωνο συμβίωσης) ορισμένο ποσοστό της κληρονομίας. Ο κληρονομούμενος δεν είναι, με άλλα λόγια, απολύτως ελεύθερος να ρυθμίσει την τύχη της περιουσίας του μετά θάνατον, αλλά μέρος της περιουσίας του δεσμεύεται υπέρ των στενών συγγενών και του συζύγου ή συμβίου του (εφόσον υπάρχουν). Με

3. Βλ. Παπαντωνίου, ό.π., αρ. 15-19.

4. Βλ. και Βουζίκας, ό.π., σ. 21, κατά τον οποίον το ισχυρότερο κίνητρο της οικονομικής δραστηριότητας και προόδου είναι η βεβαιότητα του ατόμου ότι, μετά τον θάνατό του, η περιουσία του θα περιέλθει στα πρόσωπα με τα οποία το συνδέουν οι στενότεροι ηθικοί και φυσικοί δεσμοί.

5. Βλ. και παρακ. §§ 4 αρ. 9 και 26 αρ. 2-3.

τον τρόπο αυτόν εξασφαλίζεται στην οικογένεια του κληρονομούμενου ένα οικονομικό υπόβαθρο για την καλύτερη διαβίωσή της.

- 9 Στο πλαίσιο της παραπάνω προβληματικής σχετικά με την επιλογή των κληρονόμων ανακύπτει το ζήτημα, αν θα πρέπει οι νομοθετικές λύσεις να διαφοροποιούνται ανάλογα με τη φύση και το μέγεθος κάθε συγκεκριμένης κληρονομίας. Έκδηλη είναι, για παράδειγμα, η νομοθετική τάση να αποφεύγεται η διανομή των επιχειρήσεων και γενικότερα των παραγωγικών μονάδων μετά τον θάνατο του φορέα τους και να επιδιώκεται η αδιάταρακτη συνέχιση της δραστηριότητάς τους από το πρόσωπο ή τα πρόσωπα που κρίνονται ικανότερα προς τούτο⁶. Η ανάγκη διατήρησης της ενότητας των παραγωγικών μονάδων αποκτά μάλιστα ιδιαίτερη σημασία σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου τη συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγικών μονάδων (ακόμη και αυτών που λειτουργούν με τη νομική μορφή της ανώνυμης εταιρείας) αποτελούν μικρές ατομικές επιχειρήσεις⁷.
- 10 Σε περίπτωση που η κληρονομία περιλαμβάνει περιουσιακά στοιχεία, η αξία των οποίων υπερβαίνει κατά πολύ την περιουσία που είναι απαραίτητη για την άνετη εκπλήρωση της κοινωνικής λειτουργίας της οικογένειας (διατροφή και φροντίδα των οικονομικά και βιολογικά αδύνατων μελών, ανατροφή των τέκνων, διαμόρφωση κατάλληλου κλίματος για την ανάπτυξη της προσωπικότητας), η προτίμηση των συγγενών και του συζύγου του κληρονομούμενου και η περιέλευση ολόκληρης της κληρονομίας σε αυτούς εμφανίζεται – εν μέρει τουλάχιστον – αδικαιολόγητη. Παρόλα αυτά οι περισσότερες σύγχρονες νομοθεσίες (και η ελληνική) αποφεύγουν την καθιέρωση ποσοτικών περιορισμών της κληρονομικής μερίδας⁸, αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα στο πλαίσιο της φορολογίας των κληρονομιών⁹.

III. Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

- 11 Ο ΑΚ ρυθμίζει το κληρονομικό δίκαιο στο πέμπτο και τελευταίο βιβλίο του (άρθρα 1710-2035). Η κατανομή όμως αυτή της ύλης του αστικού δικαίου σε πέντε βιβλία (γενικές αρχές, ενοχικό δίκαιο, εμπράγματο δίκαιο, οικογενειακό δίκαιο και κληρονομικό δίκαιο) είναι μάλλον εξωτερική και σχηματική. Εκτός από αυτήν είναι νοητή και

6. Βλ. π.χ. ΚΠολΔ 483.

7. Βλ. Παπαντωνίου, ό.π., αρ. 32 επ., ο οποίος επισημαίνει ότι το παραπάνω πρόβλημα δεν ανακύπτει σε χώρες όπου οι ανώνυμες εταιρείες ανήκουν πραγματικά σε νομικά πρόσωπα, δεδομένου ότι σε τέτοιες περιπτώσεις δεν κληρονομείται η επιχείρηση αλλά αριθμός μετοχών· αλλά και η συνέχιση της δραστηριότητας της εταιρείας δεν τίθεται σε κίνδυνο, αφού οι μεγάλες επιχειρήσεις διευθύνονται συνήθως από Managers και όχι από τους μετόχους. Εξάλλου, η περιέλευση αριθμού μετοχών σε περισσότερους κληρονόμους όχι μόνο δεν είναι στην περίπτωση αυτήν απευκταία, αλλά κρίνεται μάλλον σκόπιμη προς αποτροπή της μεταβίβασης σε έναν μόνο κληρονόμο αδιάσπαστης της οικονομικής και κοινωνικής ισχύος που παρέχει η κυριότητα κεφαλαίου.

8. Τέτοιον περιορισμό προέβλεπε π.χ. το άρθρο 8 του ν. 2310/1920 ως προς την κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου, η οποία πέραν του ποσού των 500.000 δραχμών έπρεπε να διανεμηθεί μεταξύ αυτού και του Δημοσίου.

9. Βλ. παρακ. αρ. 27 επ.

μια εσωτερική διαίρεση που γίνεται με βάση ουσιαστικά κριτήρια. Οι δύο πόλοι, γύρω από τους οποίους στρέφεται ολόκληρο το σύστημα του αστικού δικαίου, είναι το πρόσωπο και η περιουσία. Πρόσωπο (φυσικό ή νομικό) είναι το υποκείμενο των έννομων σχέσεων, ιδίως των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Περιουσία είναι το σύνολο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων ενός προσώπου που επιδέχονται χρηματική αποτίμηση. Με βάση τις δύο αυτές κεντρικές έννοιες το αστικό δίκαιο διαιρείται σε *δίκαιο των προσώπων* και *περιουσιακό δίκαιο*. Βέβαια και στους δύο αυτούς κλάδους υποκείμενο και τελικός σκοπός του δικαίου είναι το πρόσωπο. Αλλά ενώ το δίκαιο των προσώπων περιλαμβάνει τους κανόνες που διέπουν την ύπαρξη (π.χ. την έναρξη και τη λήξη της προσωπικότητας), τις ικανότητες (π.χ. για δικαιοπραξία, αδικοπραξία, τέλεση γάμου) και τη θέση του προσώπου μέσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες (π.χ. οικογένειας, σωματείου), το περιουσιακό δίκαιο αποβλέπει κατά πρώτον λόγο στη ρύθμιση των περιουσιακών σχέσεων του προσώπου· αντικείμενό του είναι η δράση του προσώπου ως φορέα περιουσιακών στοιχείων.

Τη διάκριση αυτή του αστικού δικαίου σε προσωπικό και περιουσιακό γνώριζαν ήδη οι Ρωμαίοι, οι οποίοι διαιρούσαν το δίκαιο σε δίκαιο των προσώπων (*ius quod ad personas pertinet*), δίκαιο των πραγμάτων (*ius quod ad res pertinet*) και δίκαιο των αγωγών (*ius quod ad actiones pertinet*). Αν αποχωρίσουμε το δίκαιο των αγωγών, που αποτελεί σήμερα τον αυτοτελή κλάδο του αστικού δικονομικού δικαίου (Πολιτικής Δικονομίας), απομένουν το δίκαιο των προσώπων και το δίκαιο των πραγμάτων. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο όρος «πράγμα» (*res*) δεν είχε στους Ρωμαίους την έννοια της ΑΚ 947, αλλά σήμαινε γενικά κάθε περιουσιακό στοιχείο· δηλαδή κάθε δικαίωμα, είτε ενοχικό είτε εμπράγματο. Επομένως το ρωμαϊκό δίκαιο των πραγμάτων ήταν αυτό που σήμερα αποκαλούμε περιουσιακό δίκαιο¹⁰.

12

Με το διμερές σύστημα διαίρεσης της ύλης του αστικού δικαίου συγγενεύουν τα συστήματα του γαλλΑΚ (1804) και του αυστρΑΚ (1811). Ο ΑΚ ακολούθησε όμως – κατά το πρότυπο του γερμΑΚ (1896) – το πενταμερές σύστημα, το οποίο είναι δημιούργημα των νεότερων χρόνων, και μάλιστα της γερμανικής επιστήμης του 19ου αιώνα. Ο κυριότερος λόγος ήταν ότι η νεότερη ελληνική επιστήμη είχε ακολουθήσει κατά την ερμηνεία του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου το σύστημα της γερμανικής επιστήμης των πανδεκτών και ήταν «ειθισμένη εις την τοιαύτην διάταξιν της ύλης του αστικού δικαίου»¹¹.

Συσχετίζοντας τα δύο συστήματα, το πενταμερές και το διμερές, διαπιστώνουμε ότι τον κορμό του περιουσιακού δικαίου αποτελούν το ενοχικό, το εμπράγματο και το κληρονομικό δίκαιο, μολονότι στοιχεία του περιουσιακού δικαίου βρίσκονται και στα δύο άλλα βιβλία του ΑΚ, τις γενικές αρχές (π.χ. οι διατάξεις για την ευθύνη από τις διαπραγματεύσεις: ΑΚ 197-198) και το οικογενειακό δίκαιο (π.χ. οι διατάξεις για τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων: ΑΚ 1397-1416). Αντίστοιχα ένα μέρος του δικαίου

13

10. Βλ. σχετικά και *Πετρόπουλο*, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, 2η έκδ. 1963, § 5 σ. 47 επ.

11. Σχέδιον ΑΚ, Γεν. Αρχαί, σ. 5.

των προσώπων περιέχεται στο βιβλίο των γενικών αρχών (π.χ. ΑΚ 34-60, 127-137) και ένα άλλο μέρος στο βιβλίο του οικογενειακού δικαίου (ιδίως ΑΚ 1589-1694).

14 Το κληρονομικό δικαίο ανήκει κατά κύριο λόγο στο περιουσιακό δικαίο¹². Μπορεί, για την ακρίβεια, να χαρακτηριστεί ως «συνέχεια του περιουσιακού δικαίου»¹³ αφού κύριο ρυθμιστικό του αντικείμενο είναι η τύχη των ενοχικών και εμπράγματων δικαιωμάτων μετά τον θάνατο του φορέα τους.

15 Από τη θέση του αυτή μέσα στο πλαίσιο του περιουσιακού δικαίου συνάγεται ότι δεν είναι δυνατή πλήρης γνώση του κληρονομικού δικαίου χωρίς ανάλογη γνώση και των λοιπών τεσσάρων βιβλίων του ΑΚ. Βέβαια το περιουσιακό δικαίο είναι κατασπαρμένο στα πέντε βιβλία του ΑΚ, διακρίνεται όμως από μια αδιάσπαστη εσωτερική ενότητα. Τα μέρη που το απαρτίζουν δεν χωρίζονται μεταξύ τους στεγανά. Μόνο με παράλληλη μελέτη και με διαρκή συσχετισμό των ρυθμίσεων είναι δυνατό να κατανοηθεί η ύλη του περιουσιακού αλλά και ολόκληρου του αστικού δικαίου.

IV. ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ ΑΚ

1. Η αναγνώριση του ιδιωτικού κληρονομικού δικαιώματος

16 Το σύστημα του ΑΚ αναγνωρίζει το ιδιωτικό κληρονομικό δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο έχει το δικαίωμα να καθορίζει την τύχη της περιουσίας του για τον χρόνο μετά τον θάνατό του και να ορίζει τους κληρονόμους του. Τα μέλη της οικογένειάς του έχουν, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, δικαιώματα πάνω στην κληρονομία του προσώπου. Επιπλέον, δικαιούνται να προστατευθούν στην περίπτωση αυθαίρετης επιλογής του κληρονόμου από τον κληρονομούμενο, καθώς και στην περίπτωση που ο κληρονομούμενος διέθεσε, όταν ζούσε, την περιουσία του κατά τρόπο που θίγει τις κληρονομικές προσδοκίες της οικογένειας. Από την άλλη μεριά, και το Κράτος θέλει να μπορεί να κληρονομήσει έναν πολίτη του, όταν δεν υπάρχουν μέλη της οικογένειάς του, ή να επιβαρύνει φορολογικά την κληρονομική διαδοχή.

2. Η ελευθερία διάθεσης

17 Το άτομο έχει το δικαίωμα να ορίσει την τύχη της περιουσίας του για τον μετά τον θάνατό του χρόνο (βλ. ΑΚ 1712 επ.: ελεύθερη επιλογή μορφών διάθεσης· ΑΚ 1763 επ.: ελεύθερη ανάκληση διαθηκών κλπ.). Η εξουσία προς ρύθμιση της τύχης της κληρονομίας με διαθήκη καθιερώνεται ως απαραίτητο συμπλήρωμα του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας. Η ελευθερία διάθεσης αιτία θανάτου έχει ως όριο τον νόμο, ιδίως τις γενικές ρήτρες (π.χ. ΑΚ 178: αντίθεση στα χρηστά ήθη) καθώς και το κληρονομικό δικαίωμα ορισμένων μελών της οικογένειας (βλ. ΑΚ 1825 επ.: νόμιμη μοίρα). Αποτελεί απόρροια της αρχής της αυτονομίας της βούλησης, η οποία διατρέχει ολόκληρο το αστικό δικαίο.

12. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον γαλλΑΚ το κληρονομικό δικαίο ρυθμίζεται στο τρίτο βιβλίο, το οποίο αναφέρεται στους τρόπους απόκτησης της κυριότητας.

13. Παπαντωνίου, ό.π., αρ. 6.

Η ελευθερία του διατιθέναι έχει τόσο θετική όσο και αρνητική εκδήλωση· τη θετική της εκδήλωση συνιστά η ευχέρεια του ατόμου να αποφασίζει αν και πότε θα συντάξει διαθήκη καθώς και να επιλέγει τον τύπο και το περιεχόμενό της. Την αρνητική της εκδήλωση συνιστά η δυνατότητα του ατόμου να απόσχει – ολικά ή μερικά, προσωρινά ή οριστικά – από τη σύνταξη διαθήκης¹⁴. **18**

3. Η προστασία της οικογένειας

Τα μέλη της οικογένειας του προσώπου έχουν δικαίωμα να μετάσχουν στην κληρονομία του είτε α) ως εξ αδιαθέτου κληρονόμοι, αν το πρόσωπο δεν έχει συντάξει διαθήκη· είτε β) ως νόμιμοι μεριδούχοι, αν ο κληρονομούμενος έχει προβεί σε αυθαίρετη επιλογή κληρονόμου και έχει αποκλείσει από την κληρονομία ορισμένα μέλη της οικογένειας (αναγκαστική διαδοχή). Στην πρώτη περίπτωση συμμετέχει ευρύς αριθμός μελών της οικογένειας, ενώ στη δεύτερη μόνο ο σύζυγος ή ο σύμβιος από σύμφωνο συμβίωσης, οι κατιόντες και οι γονείς (ΑΚ 1825). **19**

Στην προστασία της οικογένειας του κληρονομούμενου, που πεθαίνει χωρίς διαθήκη, αποσκοπεί ο θεσμός της εξ αδιαθέτου διαδοχής¹⁵. Αλλά και όταν υπάρχει διαθήκη, ο νομοθέτης δεν αφήνει απολύτως ελεύθερο τον κληρονομούμενο να ρυθμίσει την τύχη της περιουσίας του μετά θάνατον, αλλά μεριμνά για τη δέσμευση μέρους της κληρονομίας υπέρ των στενών συγγενών και του συζύγου ή συμβίου του (εφόσον υπάρχουν). Ο περιορισμός αυτός της ελευθερίας του διατιθέναι δικαιολογείται ακριβώς από την ανάγκη προστασίας της οικογένειας του κληρονομούμενου και από τη συναφή υποχρέωσή του να αφήσει στους στενούς συγγενείς και τον σύζυγό του (ή τον σύμβιό του από σύμφωνο συμβίωσης) ορισμένο ποσοστό της κληρονομίας. **20**

Η οικογένεια, παρόλο που δεν εκπληρώνει πλέον οικονομικές λειτουργίες όπως συνέβαινε άλλοτε, εξακολουθεί να αξιολογείται ως ύψιστης σημασίας κοινωνικός θεσμός, καθώς αποτελεί το «τελευταίο καταφύγιο (ultimum refugium), όπου μπορεί κανείς να ελπίζει ότι θα βρει τη δυνατότητα να διαμορφώσει δική του προσωπικότητα και να απολαύσει συνθήκες ανθρώπινης συμβίωσης»¹⁶. Πέραν από την παραπάνω κοινωνική λειτουργία της οικογένειας, η δικαιολογία των ρυθμίσεων για την εξ αδιαθέτου και την αναγκαστική διαδοχή εντοπίζεται και στην ηθική διάσταση της οικογένειας, δηλαδή στον στενό συναισθηματικό δεσμό που συνήθως αναπτύσσεται μεταξύ των μελών της. Ο δεσμός αυτός δεν είναι απαραίτητα δεσμός αίματος όπως παλαιότερα, αλλά σφυρηλατείται με τη συμβίωση και την κοινή πορεία στην καθημερινή ζωή, η οποία δημιουργεί αμοιβαίο ηθικό καθήκον ψυχικής και υλικής συμπαράστασης¹⁷. Κατά την κοινή αντίληψη, τα πρόσωπα του στενού οικογενειακού περι- **21**

14. Βλ. αναλυτικά παρακ. §§ 5 αρ. 1 και 10 αρ. 13.

15. Βλ. και παρακ. § 26 αρ. 1 επ.

16. Παπαντωνίου, § 1 σ. 17.

17. Βλ. Σταθόπουλο, στον ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, Εισαγ. 1825-1845 αρ. 6.

βάλλοντος του ατόμου δικαιούνται περισσότερο από κάθε άλλον να συμμετέχουν στη μετά θάνατον περιουσία του, αφού αποτελούν τις περισσότερες φορές τα πιο κοντινά του πρόσωπα.

- 22** Η αναγνώριση και η κατοχύρωση του θεσμού της νόμιμης μοίρας συνάντησαν κατά καιρούς αντιρρήσεις, εμφορούμενες συνήθως από φιλελεύθερες ιδέες¹⁸. Σε καθαρά νομικό επίπεδο αμφισβητήθηκε η συνταγματικότητα των διατάξεων περί αναγκαστικής διαδοχής με το επιχείρημα ότι περιορίζουν ανεπίτρεπτα τα δικαιώματα της οικονομικής ελευθερίας και της ατομικής ιδιοκτησίας, από τα οποία απορρέει το δικαίωμα διάθεσης αιτία θανάτου¹⁹. Εξετάζοντας όμως προσεκτικότερα τις σχετικές ρυθμίσεις, διαπιστώνουμε ότι δεν πρόκειται για ανεπίτρεπτο περιορισμό συνταγματικά κατοχυρωμένου ατομικού δικαιώματος αλλά για συμβιβασμό μεταξύ δύο αντιτιθέμενων συμφερόντων με συνταγματική θεμελίωση: της ελευθερίας διάθεσης αιτία θανάτου και της προστασίας της οικογένειας. Συνταγματική θεμελίωση των διατάξεων για τη νόμιμη μοίρα παρέχει το άρθρο 21 § 1 Σ, το οποίο χαρακτηρίζει τον θεσμό της οικογένειας ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους και τον θέτει υπό την προστασία του Κράτους. Εκδήλωση ακριβώς της προστασίας αυτής αποτελούν και οι σχετικές διατάξεις του ΑΚ περί αναγκαστικής διαδοχής. Οι διατάξεις αυτές δεν αναιρούν επομένως το γενικό προβάδισμα που αναγνωρίζεται στην ελευθερία διάθεσης, αλλά απλώς συμβιβάζουν την αρχή αυτή με την αρχή της προστασίας της οικογένειας, στις περιπτώσεις που οι δύο αυτές βασικές αρχές έρχονται σε σύγκρουση. Ο συμβιβασμός αυτός συνίσταται στην αναγνώριση δικαιώματος του κληρονομούμενου που έχει οικογένεια να διαθέτει ελεύθερα αιτία θανάτου τη μισή περιουσία του, ενώ η άλλη μισή περιέρχεται αναγκαστικά στους νόμιμους μεριδούχους κατ' αναλογία των μερίδων τους. Οι παραπάνω σκέψεις δεν θα πρέπει πάντως να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός της νόμιμης μοίρας κατοχυρώνεται συνταγματικά, ώστε τυχόν κατάργησή του με διάταξη νόμου να παρίσταται ως αντισυνταγματική²⁰. Η διάταξη του άρθρου 21 § 1 Σ δεν επιβάλλει στον νομοθέτη την αναγνώριση του θεσμού της νόμιμης μοίρας, αλλά του αφήνει την ευχέρεια να επιλέξει τα μέτρα που κρίνει προσφορότερα για την αποτελεσματική προστασία της οικογένειας²¹.

18. Οι ιδέες αυτές, οι οποίες θέλουν τον διαθέτη να ρυθμίζει σύμφωνα με την απόλυτα ελεύθερη βούλησή του την τύχη της περιουσίας του για τον χρόνο μετά τον θάνατό του, βρήκαν νομοθετική απήχηση στο αγγλοσαξωνικό δίκαιο (βλ. Αθ. Ιατρού, Η κληρονομική διαδοχή κατά τα ισχύοντα εις τας ΗΠΑ, 1979· τον ίδιο, Η κληρονομική διαδοχή εις την Αγγλίαν και Βρεττανικήν Κοινοπολιτείαν, 1979).

19. Για την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας του θεσμού της νόμιμης μοίρας βλ. Γ. Γεωργιάδη, Η προστασία της νόμιμης μοίρας, § 3 αρ. 10 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

20. Έτσι όμως Γαζής, Η επίδρασις του Συντάγματος επί του Αστικού Δικαίου, στον τόμο «Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημοσίου δικαίου», 1976, σ. 27 επ.· Βουζίκας, § 7 σ. 51· βλ. και Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Β', 2005, σ. 1041· τον ίδιο, ΝοΒ 30, 786, κατά τον οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί αντισυνταγματική η κατάργηση της αναγκαστικής διαδοχής λόγω του ότι θα προσέκρουε στην επιφύλαξη των χρηστών ηθών του άρθρου 5 § 1 Σ (πρβλ. την κριτική της Τροβά, ΕΕΝ 61, 228).

21. Γ. Γεωργιάδης, ό.π., αρ. 8· Σταθόπουλος, ό.π., αρ. 7· Τροβά, ΕΕΝ 61, 226-228.